

**BUXORO VILOYATIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI
VA TABIIY RESURLARDAN BARQAROR FOYDALANISH****Nematova Xurshida Xayitovna** – o‘qituvchinematovaxurshida81@gmail.com*Buxoro shahridagi Prezident maktabi***РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА И УСТОЙЧИВОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ
С УЧЁТОМ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ****Нематова Хуршида Хайитовна** – учитель*Президентская школа в городе Бухара***GEOGRAPHICAL FEATURES OF TOURISM DEVELOPMENT AND SUSTAINABLE
USE OF NATURAL RESOURCES IN THE BUKHARA REGION****Nematova Khurshida Khayitovna** – teacher*Presidential School in Bukhara*

Tayanch so‘zlar: tabiiy resurslar, turistik foydalanish, turistik zichlik, ekologik barqarorlik, geografik qulaylik, integral indeks.

Rezyume. Mazkur tadqiqot Buxoro viloyatida tabiiy resurslardan turistik maqsadlarda foydalanish samaradorligini kompleks geografik baholash metodikasini ishlab chiqishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda tabiiy resurs salohiyati, turistik foydalanish intensivligi, ekologik barqarorlik hamda geografik qulaylik va infratuzilmaviy ta‘minlanganlikni yagona integral indeks asosida baholash taklif etiladi.

Ключевые слова: природные ресурсы, туристское использование, туристская плотность, экологическая устойчивость, географическая доступность, интегральный индекс.

Резюме. Исследование посвящено разработке методики комплексной географической оценки эффективности использования природных ресурсов в туристских целях на территории Бухарской области. Предлагается оценивать эффективность на основе интегрального индекса, объединяющего потенциал природных ресурсов, интенсивность туристского использования, экологическую устойчивость, географическую доступность и инфраструктурную обеспеченность.

Key words: natural resources, tourism use, tourist density, environmental sustainability, geographical accessibility, composite index

Summary. This study focuses on developing a comprehensive geographical methodology for assessing the efficiency of natural resource use for tourism purposes in Bukhara Region. An integrated index is proposed to evaluate natural resource potential, intensity of tourist use, environmental sustainability, geographical accessibility, and infrastructure provision.

Kirish. Turizm taraqqiy etgani sari, turistik faoliyatning jadal rivojlanishi tabiiy resurslarga bo‘lgan antropogen bosimning kuchayishi, suv va energiya sarfining ortishi, chiqindilar hajmining ko‘payishi hamda ekotizimlar va biologik xilma-xillikka salbiy ta‘sirlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois zamonaviy turizm geografiyasida hududlarning turistik salohiyatini aniqlash bilan bir qatorda, tabiiy resurslardan turistik maqsadlarda foydalanish darajasi va samaradorligini kompleks baholash muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, tabiiy resurslarning mavjudligi, ulardan foydalanish intensivligi, ekologik barqarorlik, geografik qulaylik va infratuzilmaviy ta‘minlanganlikni o‘zaro bog‘liq holda baholash hududiy turizmni barqaror boshqarish uchun muhim metodologik asos yaratadi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Buxoro viloyatida tabiiy resurslardan turistik maqsadlarda foydalanish samaradorligini tabiiy resurs salohiyati, turistik foydalanish, ekologik barqarorlik hamda geografik qulaylik va infratuzilma komponentlari asosida kompleks baholash metodikasini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. YUNEP (BMT ning atrof-muhit bo‘yicha dasturi) ma‘lumotlariga ko‘ra, turizmning rivojlanishi suv, energiya, yer va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish hamda chiqindilar va issiqxona gazlari miqdorining ortishi bilan birga kechmoqda. Shu sababli zamonaviy turizm

geografiyasida hududning turistik salohiyatini aniqlash bilan bir qatorda, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini hududiy va kompleks baholash masalasi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Barqaror turizmni boshqarishda faqat turistlar soni, turistik daromad yoki infratuzilma ko‘rsatkichlarini hisobga olish yetarli emas. Tabiiy resurslarning mavjudligi, ulardan foydalanish intensivligi, ekologik holat, hududning geografik qulayligi va resurslarni qayta tiklash imkoniyatlarini birgalikda hisobga olish zarur.

So‘nggi yillarda xalqaro miqyosda turizm barqarorligini o‘lchash uchun indikatorlar tizimidan foydalanishga e‘tibor kuchaymoqda. BMT tomonidan ishlab chiqilgan Turizm barqarorligini o‘lchash (Measuring the Sustainability of Tourism (MST)) statistik yondashuvi turizmning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarini birgalikda o‘lchashga qaratilgan. Ushbu yondashuv turizm faoliyatining tabiiy resurslar va ekotizimlarga ta‘sirini iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan birgalikda tahlil qilish imkonini beradi. Bundan tashqari tashkilot tomonidan taklif qilinayotgan barqaror turizmni baholash vositalarida tabiiy resurslarni muhofaza qilish, suv va energiyadan samarali foydalanish, chiqindilarni boshqarish, infratuzilma, turizmni rivojlantirish va hududiy boshqaruv kabi yo‘nalishlar alohida indikatorlar orqali baholanadi. Bu holat turizm barqarorligini bitta ko‘rsatkich orqali emas, balki bir nechta o‘zaro bog‘liq geografik, ekologik, iqtisodiy va

ijtimoiy indikatorlar majmuasi orqali baholash zarurligini ko'rsatadi.

Mazkur yondashuvning geografik tadqiqotlar uchun ahamiyati shundaki, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi hududlar bo'yicha bir xil emas. Bir hududda suv resurslari, rekreatsion landshaftlar yoki tabiiy ekotizimlardan foydalanish imkoniyatlari yuqori bo'lishi mumkin, boshqa hududda esa ekologik cheklovlar yoki infratuzilmaning yetarli emasligi resurslardan foydalanish samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shuning uchun tabiiy resurslardan foydalanishni hududiy differensiallashgan holda baholash iqtisodiy va tabiiy geografiya tadqiqotlarining muhim yo'nalishlaridan biridir.

Buxoro viloyati mazkur muammoni tadqiq etish uchun o'ziga xos hudud hisoblanadi. Viloyat hududining katta qismi Qizilqum cho'li egallagan bo'lib, unda cho'l landshaftlari, suv obyektlari, tabiiy muhofaza qilinadigan hududlar va turizm uchun foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan tabiiy resurslar mavjud. Buxoro shahrining tarixiy markazi UNESCO Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan bo'lsa-da, viloyatning turistik salohiyati faqat madaniy-tarixiy meros bilan cheklanmaydi. Viloyatda Jayron ekomarkazi, Dengizko'l, Qizilqum hududlari va boshqa tabiiy obyektlar ekoturizm va tabiatga asoslangan turizmni rivojlantirish uchun muhim resurslar sifatida namoyon bo'ladi.

Buxoro viloyati bo'yicha olib borilgan so'nggi tadqiqotlar asosan madaniy meros, GIS asosidagi turistik marshrutlarni optimallashtirish, turistik infratuzilma va barqaror turizmni boshqarish masalalariga qaratilmoqda. Masalan, Kilichov va hammualliflarining 2026-yildagi tadqiqotida Buxoro shahridagi 92 ta madaniy meros obyektlarining fazoviy taqsimoti GIS yordamida tahlil qilinib, K-means clustering, Shortest Path va Service Area usullari orqali turistik marshrutlar optimallashtirilgan.

Shuningdek, Jafarova va hammualliflarining 2026-yilda e'lon qilingan tadqiqotida Buxoroning tarixiy turizm hududlarida ekologik, ijtimoiy va boshqaruv - ESG komponentlarining barqaror turizm rivojlanishiga ta'siri baholangan bo'lib, tadqiqot natijalari ekologik, ijtimoiy va boshqaruv omillarining barqaror turizm rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatgan.

Biroq mavjud tadqiqotlarning muhim qismi Buxoroning madaniy merosi va turistik infratuzilmasiga yo'naltirilgan bo'lib, viloyat tabiiy resurslaridan turizm maqsadlarida foydalanish samaradorligini hududlar kesimida kompleks geografik indeks yordamida baholash masalasi yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, tabiiy resurslarning mavjudligi, ekologik holat, turistik foydalanish intensivligi, geografik qulaylik va infratuzilmaviy ta'minlanganlikni yagona integral indeksga birlashtirish zarurati mavjud. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning ilmiy muammosi Buxoro viloyatida tabiiy resurslardan turistik maqsadlarda foydalanish samaradorligini ifodalovchi kompleks geografik baholash metodikasining yetarlicha ishlab chiqilmaganligi bilan belgilanadi.

Muhokama va natijalar. Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, barqaror turizmni baholashda indikatorlar va kompozit indekslardan foydalanish xalqaro ilmiy amaliyotda keng rivojlangan. Biroq mavjud yondashuvlarning aksariyatida turizm barqarorligi umumiy iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy ko'rsatkichlar orqali baholanadi. Tabiiy resurslarning mavjudligi → turistik

foydalanish → ekologik bosim → hududiy qulaylik → foydalanish samaradorligi zanjirini aynan geografik nuqtai nazardan birlashtiruvchi indekslar nisbatan kam.

Bundan tashqari, indekslarning ko'pchiligi mamlakat yoki yirik destinatsiya darajasida ishlab chiqilgan. Mahalliy hududlar – masalan, viloyat va tumanlar kesimida tabiiy resurslardan turistik foydalanish samaradorligini baholash uchun moslashtirilgan indekslar kamroq uchraydi.

Turizm barqarorligini mahalliy darajada baholash masalasida Miller va hammualliflar (2014) indikatorlar tizimini ishlab chiqish va Delphi usuli orqali tadqiqot indikatorlar tizimi turizmning mahalliy darajadagi ta'sirini aniqlash, boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlash va barqarorlikni rejalashtirishda qo'llanishi mumkinligini ko'rsatadi

Marinelloning tadqiqotlarida indikatorlarni tanlash va ularning ishonchligini ta'minlash masalasiga ham katta e'tibor berilgan. Zamonaviy adabiyotlar sharhida barqaror turizm indikatorlari bo'yicha mavjud tadqiqotlar umumlashtirilib, indikatorlarni amaliy monitoring tizimlariga integratsiya qilish, geografik masshtab va ma'lumotlar mavjudligi bilan bog'liq muammolar hali ham dolzarb ekanligi ko'rsatilgan.

Blancas va Lozano-Oyola (2022) tomonidan ishlab chiqilgan SusTour-Index esa barqaror turizmni iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy o'lchamlardan tashkil topgan tizim orqali baholaydi. Mazkur indeks 75 ta boshlang'ich indikatorni uchta asosiy o'lcham – iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy komponentlarga birlashtiradi. Tadqiqot kompozit indikatorlardan foydalanish turizm barqarorligining murakkabligini yagona baholash tizimida ifodalash imkonini berishini ko'rsatadi. Bunday indekslar turizm barqarorligini baholashda keng qo'llanayotganini, biroq indikatorlar o'rtasidagi kompensatsiya darajasi – ya'ni bir indikatorning past qiymatini boshqa indikatorning yuqori qiymati bilan qoplash imkoniyati – indeks natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatgan.

Tadqiqot uchun uch turdagi ma'lumotlardan foydalanish taklif etiladi.

Statistik ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi, Buxoro viloyati statistika ma'lumotlari va tegishli davlat tashkilotlarining ochiq ma'lumotlaridan olinadi.

Geografik ma'lumotlar GIS(GAT) muhitida tabiiy landshaftlar, suv obyektlari, muhofaza qilinadigan hududlar, turistik obyektlar va transport infratuzilmasining fazoviy joylashuvini aniqlash uchun ishlatiladi.

Ekologik va turistik ma'lumotlar esa tabiiy resurslardan foydalanish intensivligi, turistik yuklama va ekologik holatni baholash uchun qo'llanadi.

Bunday ma'lumotlarni yagona indeksga birlashtirishdan oldin ularning o'lchov birliklari va yo'nalishlari moslashtiriladi. Kompozit indekslarda turli birliklarda o'lchanadigan indikatorlarni umumiy shkalaga keltirish zaruriy metodologik bosqich hisoblanadi.

Indikatorlar tizimini shakllantirish.

Tadqiqotda tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi to'rtta asosiy komponent orqali baholanadi:

- A. Tabiiy resurs salohiyati — NR
- B. Turistik foydalanish — TU
- C. Ekologik barqarorlik — ES
- D. Geografik qulaylik va infratuzilma — GI

Indikatorlar quyidagi mezonlar asosida tanlanadi:

1. Indikator tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini bevosita yoki bilvosita ifodalashi kerak.
2. Barcha tadqiqot birliklari uchun ma'lumot mavjud bo'lishi lozim.
3. Indikator aniq statistik yoki GIS ma'lumotlari bilan ifodalanishi zarur.
4. Bir xil mazmunni ifodalovchi indikatorlar haddan tashqari ko'paytirilmasligi talab etiladi.
5. Indikator ma'muriy-hududiy birliklar bo'yicha xaritalanishi mumkin bo'lishi kerak.

Xulosa. Tadqiqot natijalari Buxoro viloyatida tabiiy resurslardan turistik maqsadlarda foydalanish

samaradorligini hududiy va kompleks yondashuv asosida baholash zarurligini ko'rsatadi. Tabiiy resurs salohiyati, turistik foydalanish intensivligi, ekologik barqarorlik hamda geografik qulaylik va infratuzilmani yagona integral indeksga birlashtirish hududlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash imkonini beradi. GIS texnologiyalari va statistik, ekologik hamda turistik ma'lumotlardan kompleks foydalanish turizm rivojlanishining hududiy xususiyatlarini baholashga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv Buxoro viloyatida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik barqarorlikni ta'minlash va turizmni hududiy jihatdan samarali rejalashtirish uchun ilmiy-metodik asos yaratadi.

Adabiyotlar

1. Miller Graham "The Development of Indicators for Sustainable Tourism: Results of a Delphi Survey of Tourism Researchers" *Tourism Management*, 2001. Vol. 22, No. 4. – P. 351-362.
2. Pulido Fernández Juan Ignacio, Sánchez Rivero Marcelino "Measuring Tourism Sustainability: Proposal for a Composite Index" *Tourism Economics*, 2009. Vol. 15, No. 2. – P. 277-296.
3. Lozano-Oyola Macarena, Contreras Ignacio, Blancas Francisco Javier "An Operational Non-compensatory Composite Indicator: Measuring Sustainable Tourism in Andalusian Urban Destinations" *Ecological Economics*, 2019. Vol. 159. – P. 1-10. – Elsevier.
4. Blancas Francisco Javier, Lozano-Oyola Macarena " Sustainable Tourism Evaluation Using a Composite Indicator with Different Compensatory Levels" *Environmental Impact Assessment Review*, 2022. Vol. 93. Article 106733. – Elsevier.
5. Marinello Samuele, Butturi Maria Angela, Gamberini Rita, Martini Umberto "Indicators for Sustainable Touristic Destinations: A Critical Review" *Journal of Environmental Planning and Management*, 2023. Vol. 66, No. 1. P. 1-30. Taylor & Francis.
6. United Nations, UN Tourism. Statistical Framework for Measuring the Sustainability of Tourism (SF-MST). – New York-Madrid, 2024.